

Από το μηδέν στο υπέρ ή από τη στέρηση στην επίταση

Ζωή Γαβριηλίδου

Αν. Καθηγήτρια Τ.Ε.Φ.-Δ.Π.Θ

Abstract

This article focuses on the mechanisms of change leading to noun-intensifying uses of adjectives with an initial privative meaning such as *απίστευτη αντοχή* 'unbelievable endurance'. The aim of this article is to attempt an interpretation of the data with the help of the cognitive theory of language change of Sweetser (1990) and the theory of scale structure of gradable predicates of Kennedy & McNally (2005).

Keywords: *semantic change, open vs. closed scales, intensification, negation*

Λέξεις-κλειδιά: *σημασιολογική αλλαγή, ανοικτές vs. κλειστές κλίμακες, επίταση, άρνηση*

Εισαγωγή

Συμβαίνει σε πολλές γλώσσες όπως τα ελληνικά, τα αγγλικά, τα ισπανικά ή τα γαλλικά να διαθέτουν σύνθετους μορφολογικούς τύπους που ανήκουν στην κατηγορία του επιθέτου, οι οποίοι, ενώ καταρχάς δηλώνουν στέρηση, σε ορισμένα συμφραζόμενα επιτείνουν τη σημασία των ουσιαστικών που προσδιορίζουν. Αναφέρομαι για τα ελληνικά σε παραδείγματα όπου τα στερητικά α- και αν- εμφανίζονται συνήθως -αλλά όχι μόνο- σε μεταρηματικά επίθετα σε -τος (π.χ. *απερίγραπτος, αμύθητος*) (για τα ρηματικά επίθετα σε -τος και -τός πβ. Νάκας 1983, Σετάτος 1985, Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1995, Μαρκαντωνάτου, Καλιακώστας, Μουμπουρέκα, Κορδώνη, Σταυρακάκη 1996) στα οποία δεν εκφράζεται ακριβώς το αντίθετο από το β' συνθετικό τους, αλλά παρατηρείται μια σημασιολογική μετακύληση από τη στέρηση στην επίταση όπως στα *απερίγραπτος (απερίγραπτη τάλαιπωρία), αμέτρητος (αμέτρητα αστέρια, αμέτρητη θλίψη), ανείπωτος (ανείπωτη χαρά), απίστευτος (απίστευτη αντοχή), αχανής (αχανής όγκος δεδομένων)* ή σε περιπτώσεις με το στερητικό ξε- π.χ. *ξεφωνίζω (φωνάζω δυνατά)*. Στα συγκεκριμένα παραδείγματα τα επίθετα επιτείνουν διαβαθμίσιμες ιδιότητες των ουσιαστικών που προσδιορίζουν. Παραδείγματα από άλλες γλώσσες περιλαμβάνουν λέξεις όπως Αγγλ. *indescribable* (*indescribable joy* 'απερίγραπτη χαρά'), Γαλ. *Incommensurable* (*rage incommensurable* 'αμέτρητη οργή'), Ισπ. *Incomparable* (*incomparable alegría* 'ασύγκριτη χαρά'). Σε προηγούμενη δημοσίευση (Γαβριηλίδου 2007) πρότεινα ότι στα συγκεκριμένα παραδείγματα τα προσδιοριζόμενα ουσιαστικά μοιάζουν να έχουν ένα στερεοτυπικό χαρακτηριστικό (μέγεθος, ένταση, ποσότητα) σε τόσο μεγάλο βαθμό, στο έπακρο θα λέγαμε σημείο, ώστε να γίνεται υπέρβαση ενός ορίου πέρα από το οποίο δεν είναι δυνατόν να ισχύει αυτό που δηλώνεται από το ρήμα-βάση του

μεταρρηματικού επιθέτου που αρχίζει από το στερητικό *α-* (ή *αν-*) και το προσδιορίζει. Επανέρχομαι με την παρούσα εργασία για να προτείνω μια νέα ερμηνεία της σχέσης που φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στη στέρηση (το μηδέν, την άρνηση της ιδιότητας) και την επίταση (το υπερ-είναι) υπό το πρίσμα αυτή τη φορά της γνωσιακής θεωρίας της Sweetser (1990) για τη σημασιολογική αλλαγή και της θεωρίας των ανοικτών και κλειστών κλιμάκων των Kennedy και Mc Nally (2005).

Αρχικά θα μελετήσω τη στέρηση ως μέρος των γλωσσικών εργαλείων που παράγουν αρνητικές εκφορές στα ελληνικά. Στη συνέχεια, θα δοθεί έμφαση στην έννοια της επίτασης στη γλώσσα. Κατόπιν, θα διερευνηθεί πώς η στέρηση και η επίταση σχετίζονται στα δεδομένα της μελέτης μας. Τέλος, θα επιχειρηθεί μια ερμηνεία της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στη στέρηση και την επίταση.

Η στέρηση (το μηδέν)

Η στέρηση στη γλώσσα ισοδυναμεί με τη λεξική άρνηση, δηλαδή την άρνηση που -σε αντίθεση με τη γραμματική άρνηση η οποία εκδηλώνεται στο πεδίο της σύνταξης και αφορά γλωσσικά στοιχεία π.χ. *δεν, μην, ούτε, κανείς, πουθενά* που προσδιορίζουν άλλα γλωσσικά στοιχεία -πραγματώνεται με λέξεις οι οποίες δεν προσδιορίζουν άλλες λέξεις, αλλά είναι οι ίδιες φορείς αρνητικής σημασίας. Και η αρνητική αυτή σημασία δομείται είτε με τη βοήθεια μη ανεξάρτητων στερητικών μορφημάτων όπως τα *α-* (άκακος), *αν-*(ανίκανος), *ξε-*(ξεσκεπάζω), *από-*(αποκαλύπτω), *αντί-*(αντιμνημονιακός), *μη-*(μη αποδοχή) είτε ενυπάρχει στη σημασία λέξεων όπως *κακός* (αυτός που δεν είναι καλός), *κοντός* (αυτός που δεν είναι ψηλός), *άσχημος* (αυτός που δεν είναι όμορφος), κτλ.

Αντίστοιχα, παρατηρεί ο Βελούδης (2005β: 18) ότι « η άρνηση κρίσεως εκδηλώνεται με άμεσο τρόπο τόσο στο επίπεδο της σύνταξης, όσο και στο επίπεδο της σημασιολογίας. Στην πρώτη περίπτωση φορέας της είναι μια ανεξάρτητη λέξη: το μόριο *δεν* στην πρόταση *Οι ιδέες του δεν ήταν σημαντικές*. Στη δεύτερη περίπτωση φορέας της είναι μία ανεξάρτητη λέξη, ένα πρόθημα στην αρχή μιας παράγωγης λέξης, το στερητικό *α(ν)-* π.χ. στην τελευταία λέξη της πρότασης *Οι ιδέες του ήταν ασήμαντες*.»

Η στέρηση, δηλαδή η άρνηση ή το *μη είναι*, το *μηδέν* τίθεται σύμφωνα με το Βελούδη (2005β: 14) «κατ'εξαίρεση, μόνο όταν εκτιμούμε ότι κάτι υπόρρητα έχει κιόλας εγκατασταθεί ή τείνει να εγκατασταθεί στο νου του συνομιλητή» διότι, συνεχίζει ο συγγραφέας, μοιάζει να «είναι στη φύση μας να κάνουμε κυρίως λόγο για το *είναι*, για αυτό που έλαβε, λαμβάνει ή αναμένεται να λάβει σάρκα και οστά στον κόσμο μας». Ο συγγραφέας υποστηρίζει ακόμη ότι «στις φυσικές γλώσσες οι αποφαιτικές εκφορές τείνουν να έχουν υπόψη τους την κατάσταση πραγμάτων που εκπροσωπούν τυπικά οι αντίστοιχες καταφατικές εκφορές». Επομένως, καθώς ο ομιλητής εκφωνεί την πρόταση *ο Πέτρος είναι ανίκανος*, αυτό που ακυρώνεται με την παρουσία του στερητικού *αν-* είναι ό,τι φέρνει στο νου του συνομιλητή ο χαρακτηρισμός *ικανός*. Αν ο ομιλητής δεν έχει κάποια ιδέα για το τι σημαίνει *ικανός*, δεν θα είναι σε θέση να κάνει υποθέσεις για τη σημασία της λέξης *ανίκανος* ούτε κατά συνέπεια θα συνδέσει νοητικά ως σημασιολογικά ισοδύναμες τις φράσεις *Ο Πέτρος είναι ανίκανος* και *Ο Πέτρος δεν είναι ικανός*. Με άλλα λόγια αυτό που

σημαίνουν οι αρνητικές προτάσεις ή εκφορές «δεν είναι απλώς *δεν είναι αλήθεια αυτό που μας λέει η αντίστοιχη καταφατική*, είναι ότι ισχύει αυτό που κανονικά απομένει αν σβήσουμε την αντίστοιχη καταφατική εκφορά». Και υπό αυτή την έννοια «ο αποφατικός μας λόγος μπορεί να αφορά το *είναι*».

Ωστόσο, μία τέτοια κανονικότητα δεν φαίνεται να ισχύει με τα δεδομένα που με απασχολούν. Ας εξετάσουμε ως παράδειγμα τη λέξη *απερίγραπτος* στη φράση *απερίγραπτη χαρά*. Αν ισχύει αυτό που υποστηρίχτηκε παραπάνω, τότε η σημασιολογική συνεισφορά του στερητικού *α-* είναι να επέμβει και να αναιρέσει ό,τι συνδέεται στο μυαλό του ομιλητή με την έννοια *περιγράφω/περιγράψιμος* (η σημασία *περιγράψιμος* προκύπτει από τη σημασιολογική συνεισφορά του μορφήματος *-τος*). Στην περίπτωση μας όμως, ακόμη και αν ο ομιλητής γνωρίζει τι σημαίνει *περιγράφω* και *περιγράψιμος*, και συνδέσει νοητικά τη φράση *η χαρά είναι απερίγραπτη* και *η χαρά δεν είναι περιγράψιμη*, θα αντιμετωπίσει ένα παράδοξο: οι δύο φράσεις δεν είναι σημασιολογικά ισοδύναμες όπως συμβαίνει σε άλλες αποφατικές εκφορές (βλ. παραπάνω). Η φράση *η χαρά είναι απερίγραπτη* δεν σημαίνει απλά *η χαρά δεν είναι περιγράψιμη/ δεν μπορεί να περιγραφεί*, αλλά εμπεριέχει και μια πρόσθετη πληροφορία, κινητοποιεί στο νου την έννοια της υπερβολής ή της επίτασης, υπονοεί – και ας βασιστούμε για αυτό στην έξωθεν καλή μαρτυρία που παρέχουν οι ορισμοί των συγκεκριμένων λέξεων στα λεξικά – ότι ‘*η χαρά είναι τόσο μεγάλη που δεν μπορεί να περιγραφεί*’ κάτι που φαίνεται να μην ισχύει καθόλου στο *η χαρά δεν είναι περιγράψιμη*. Με άλλα λόγια, ακόμη και αν ομιλητής έχει κάποια ιδέα για το τι σημαίνει *περιγράψιμος*, δεν θα είναι σε θέση να κάνει υποθέσεις για τη σημασία της λέξης *απερίγραπτος*, ούτε κατά συνέπεια θα συνδέσει νοητικά ως σημασιολογικά ισοδύναμες τις φράσεις *η χαρά του είναι απερίγραπτη / η χαρά του είναι μεγάλη*. Θα έλεγε κανείς ότι η λέξη *απερίγραπτη* στο συγκεκριμένο εκφώνημα μοιάζει να είναι λεξικά αμφίσημη και να γεννά μία περιγραφική (την κυριολεκτική στερητική) και μία δεύτερη εκφραστική (την επιτακτική) ερμηνεία.

Ας δούμε, όμως, αμέσως παρακάτω ποια είναι τα χαρακτηριστικά της επίτασης την οποία επικαλεστήκαμε.

Η επίταση (το υπέρ)

Η έννοια της επίτασης είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η περιγραφή της γλώσσας. Παρόλο που αποτελεί η ίδια διαδικασία παραγωγής έμφασης και παρόλο που η παραγωγή έμφασης αποτελεί ένα από τα πιο κοινά φαινόμενα στην καθημερινή χρήση της γλώσσας, δεν υπάρχει - από όσο γνωρίζω - ένας ορισμός της επίτασης με τον οποίο να συμφωνούν όλοι οι ερευνητές. Ωστόσο, όλοι οι ερευνητές συμφωνούν ότι η επίταση είναι δυνατόν να εκφραστεί μέσω:

α) της μορφολογίας (με παραγωγή, π.χ. *σπανιότατος, σπιταρόνα, παραπαχαίνω* ή σύνθεση π.χ. *γιγαντοαφίσα, λεωφορείο-μαμούθ*),

β) της σύνταξης (με τη διαδικασία της προσδιόρισης π.χ. *υπερβολικά μεγάλο* ή της επανάληψης),

γ) της φωνολογίας (με τη χρήση συγκεκριμένης επιτόνισης),

δ) με τη βοήθεια συμφράσεων (π.χ. *χύνω μαύρο δάκρυ*).

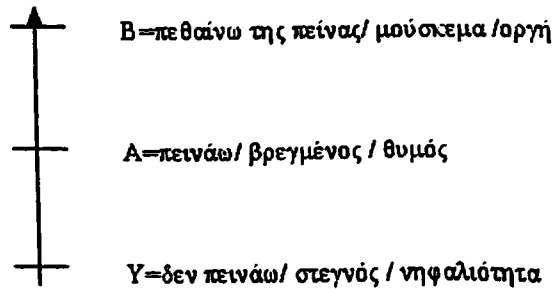
Για τη Romero (2001), η επίταση ενός φαινομένου X είναι το διάστημα που υπάρχει ανάμεσα σε μία κατάσταση χ_1 και μία άλλη χ_2 σχετικές με το φαινόμενο αυτό. Το διάστημα αυτό καθορίζεται από μία ποσοτική και μία ποιοτική διάσταση. Για παράδειγμα συγκρίνοντας το εκφώνημα:

1α) *Γύρισε βρεγμένος - ή μάλλον- μούσκεμα σπίτι*
με το

1β) *Δεν γύρισε βρεγμένος, αλλά μούσκεμα*

στο πρώτο από τα δύο εκφωνήματα αναδεικνύεται η ποσοτική διάσταση (που έχει να κάνει εν προκειμένω με την αντίληψη της ποσότητας νερού που έχει απορροφήσει το ρούχο του υποκειμένου, το πόσο βρεγμένο είναι), ενώ στο δεύτερο η έμφαση δίνεται στην ποιοτική διαφορά, η κατάσταση βρεγμένος και μούσκεμα διαχωρίζονται από τον ομιλητή ως δύο διαφορετικές ποιοτικά εκφάνσεις.

Η ποσοτική διάσταση της επίτασης αναπόφευκτα υπονοεί ότι για να υπάρξει επίταση πρέπει να υπάρχει διαβάθμιση ή διαφορετικά μόνο τα διαβαθμίσιμα κατηγορήματα (είτε πρόκειται για ουσιαστικά, είτε για ρήματα είτε για επίθετα ή επιρρήματα) δέχονται επίταση. Η διαβάθμιση εκφράζεται με μια κλίμακα που καθορίζεται από μία προκαθορισμένη σειρά του τύπου $(B > A) \Rightarrow (B \Rightarrow A)$

Σχήμα 1: Κλίμακα διαβάθμισης ιδιότητας

Δεδομένου ότι κάθε διαβαθμίσιμη κλίμακα εμφανίζει δύο πόλους, ένα θετικό και ένα αρνητικό, η παραπάνω σχέση διάταξης μας λέει ότι αν κάποιος ‘πεθαίνει της πείνας’, συνεπάγεται ότι ‘πεινάει’ και ότι επίσης το ‘πεθαίνει της πείνας’ δηλώνει μεγαλύτερο βαθμό πείνας σε σχέση με το ‘πεινάει’. Μας υποδηλώνει ταυτόχρονα ότι το επίθετο ‘στεγνός’ δηλώνει την παντελή έλλειψη της ιδιότητας ‘βρεγμένος’, δηλαδή την ολοσχερή απουσία κάποιας ποσότητας ύδατος στον ομιλητή.

Ο Kleiber (2007) σημειώνει ότι η σημασιολογική κατηγορία της επίτασης υποδηλώνει ένα ‘μέγεθος’ (grandeur) απροσδιόριστο στο χώρο, δίχως χρονική έκταση που εφαρμόζεται σε οντότητες που και οι ίδιες δεν διαθέτουν υλική ή χρονική έκταση. Αυτό είναι και το ορισματικό χαρακτηριστικό που τη διαφοροποιεί από την έννοια της ποσοτικοποίησης (quantification) η οποία αφορά αντικείμενα με υλική υπόσταση. Με όρους αμιγώς γλωσσολογικούς, επομένως, η επίταση αφορά τα κατηγορήματα, δηλαδή ρήματα (π.χ. λατρεύω), επίθετα (π.χ. ψηλός) ή αφηρημένα ουσιαστικά (π.χ. λατρεία) που αποτελούν το σημασιολογικό πυρήνα μιας πρότασης, ενώ η ποσοτικοποίηση τα ορίσματα, δηλαδή συγκεκριμένα ουσιαστικά που λειτουργούν ως αντικείμενα ή υποκείμενα των προτάσεων. Ο συγγραφέας διακρίνει

περαιτέρω ανάμεσα στην επίταση ως ποσοτικό προσδιορισμό ενός κατηγορήματος (πβ. τη σχέση ανάμεσα στο *θυμωμένος* και *οργισμένος* όπου το *οργισμένος* είναι η επιτακτική έκφανση του *θυμωμένος*) και την επίταση ως ένταση μιας ιδιότητας (π.χ. χρώματος, ήχου) κάποιου αντικειμένου. (Για την κατανόηση της παραπάνω διάκρισης πβ. τη σημασιολογική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις εκφράσεις *το φόρεμά της είναι πολύ κόκκινο* και *το φόρεμά της είναι έντονο κόκκινο*). Στην πρώτη περίπτωση η επίταση γίνεται αντιληπτή ως το ύψιστο όριο σε μια διαβαθμίσιμη κλίμακα (η λατρεία είναι το ύψιστο όριο στη κλίμακα της αγάπης, η οργή είναι το ύψιστο όριο στην κλίμακα του θυμού) ενώ στη δεύτερη ισοδυναμεί με την ίδια την κλίμακα (αν πάρουμε ως παράδειγμα τον ήχο, μιλάμε για ένταση του ήχου).

Τέλος, οι Kennedy και Mc Nally (2005) θεωρούν την επίταση ως ιδιότητα που αφορά εγγενώς διαβαθμίσιμα γλωσσικά στοιχεία. Η μελέτη των συγγραφέων επικεντρώνει κυρίως στους προσδιοριστές διαβάθμισης (*degree modifiers*) των επιθέτων, μπορεί, ωστόσο, να ερμηνεύσει και τη διαβάθμιση σε ουσιαστικά. Οι προσδιοριστές διαβάθμισης που ως ρόλο έχουν να «μετρούν» το βαθμό ύπαρξης ιδιοτήτων μοιάζουν με σημεία ή αποστάσεις τοποθετημένες σε μία κλίμακα που μπορεί να διαθέτει ανώτατα και κατώτατα όρια (κλειστή κλίμακα) ή να μην διαθέτει (ανοικτή κλίμακα). Η επίταση σχετίζεται με τα ανώτατα ή κατώτατα όρια της κλίμακας ή με ιδιότητες που τα ξεπερνούν.

Πότε όμως χρησιμοποιείται η επίταση; Σύμφωνα με το Norrick (2004) από πραγματολογική σκοπιά, η επίταση ή υπερβολή λειτουργεί ως ενισχυτής (*amplificatio*), δηλαδή μία μεταφορά κατά την οποία το εκφώνημα δίνει περισσότερες πληροφορίες από αυτές που είναι αναγκαίες ή αιτιολογημένες. Ο ομιλητής καταφεύγει στην επιτακτική έκφραση, προκειμένου να δηλώσει τη συναισθηματική εμπλοκή του και τη στάση του απέναντι στο δικό του εκφώνημα ή εκείνο του συνομιλητή του. Με άλλα λόγια επιστρατεύει πέραν της περιγραφικής και μία αξιολογική ή εκφραστική -δηλαδή πραγματολογική -διάσταση στο εκφώνημά του. Επομένως οι σχέσεις λογικής πληροφορίας, οι οποίες σχετίζονται με το τι λέγεται, συνυπάρχουν με προθετικές σχέσεις που έχουν να κάνουν με το γιατί λέγεται και με ποιον τρόπο. Την αξιολογική λειτουργία της επίτασης επικαλούνται και άλλοι ερευνητές όπως ο Szende (1999), υποστηρίζοντας ότι η επίταση είναι μια στρατηγική αξιολόγησης που αξιολογεί και εκφράζει τη συναισθηματική στάση του ομιλητή απέναντι σε κάτι. Και η αξιολόγηση «υπηρετεί ουσιαστικά την έκφραση των διαπροσωπικών σχέσεων, κάτι που αποτελεί μια πτυχή του κειμένου οργανικά συνδεδεμένη με τη διάρθρωση της κειμενικής ολότητας» (Γεωργακοπούλου & Γούτσος 1999: 185).

Τα δεδομένα

Η παρούσα εργασία βασίζεται σε σώμα δεδομένων που προέρχεται από αποδελτίωση του *Αντίστροφου Λεξικού της Νέας Ελληνικής* της Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (ΑΛΝΕ), του *Λεξικού της Κοινής Νεοελληνικής* του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη (ΛΚΝ), του *Λεξικού της Νεοελληνικής Γλώσσας* του Γ. Μπαμπινιώτη και του *Λεξικού της Σύγχρονης Ελληνικής Δημοτικής Γλώσσας* του Εμμ. Κριαρά (ΛΣΔΕΓ).

Δημιουργήθηκε μια βάση δεδομένων όπου καταγράφηκε το λήμμα (που ήταν λέξη που άρχιζε από το στερητικό α- ή αν- και είχε επιτατική σημασία), η σημασία του, τα ουσιαστικά με τα οποία συνδυάζεται, η δυνατότητα σχηματισμού θετικού τύπου σε –τός ή σε –σιμος. Ελέγχθηκε η χρήση των λημμάτων και τα ουσιαστικά με τα οποία συνδυάζεται με τη βοήθεια μηχανών αναζήτησης στο διαδίκτυο, όπως το Google και κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε ένα σώμα δεδομένων με παραδείγματα.

Η ενδελεχής μελέτη του υλικού οδήγησε στο συμπέρασμα ότι λέξεις όπως *απερίγραπτος*, *ανυπόφορος* είναι πολύσημες. Οι λέξεις αυτές διατηρούν τόσο την κυριολεκτική σημασία (π.χ. *η συμπεριφορά του είναι ανυπόφορη* 'δεν μπορούμε να την υποφέρουμε) όσο και μία άλλη σχετική (π.χ. *ανυπόφορη ζέστη* 'υπερβολική ζέστη, τόσο μεγάλη που δεν μπορούμε να την υποφέρουμε'). Στη δεύτερη αυτή σημασία του το επίθετο *ανυπόφορη* επιτείνει την ένταση της ζέστης. Η πολυσημία φαίνεται να ανατρέπει την κανονικότητα *μία λέξη-μία σημασία* και οδηγεί στο φαινόμενο *μία λέξη να εμφανίζει περισσότερες από μία σχετικές σημασίες* (Βελούδης 2005β). Τι είναι όμως αυτό που κινητοποιεί την πολυσημία; Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα δεν είναι ούτε δεδομένη ούτε μονοσήμαντη. Εξαρτάται κάθε φορά από το θεωρητικό πλαίσιο με βάση το οποίο επιχειρείται η ερμηνεία αντίστοιχων φαινομένων. Στο πλαίσιο της γνωστικής γλωσσολογίας, ο Kövecses (2002) για παράδειγμα υποστηρίζει ότι στη βάση της πολυσημίας ανιχνεύεται πολύ συχνά η μεταφορά ή η μετωνυμία. Ωστόσο το ερώτημα που καλούμαστε τώρα να απαντήσουμε είναι πώς σχετίζονται στέρηση και επίταση. Τι είναι αυτό που φέρνει τόσο κοντά τη στέρηση ή αλλιώς την άρνηση μιας ιδιότητας με την επίταση δηλαδή την υπερβολική ύπαρξη της στα δεδομένα που μας απασχολούν και τις κάνει να είναι σχετικές;

Το πέρασμα από το μηδέν στο υπέρ

Θα χρησιμοποιήσω τη θεωρία της Sweetser (1990) για να επιχειρήσω μία ερμηνεία. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, η συνύπαρξη δύο ή περισσότερων σημασιών στην ίδια λέξη κινητοποιείται από τη μεταφορά μέσω μιας διαδικασίας που διέρχεται τα ακόλουθα στάδια: Καταρχάς ορισμένες λέξεις συνδέονται διαχρονικά μέσω της μεταφοράς με μια δεύτερη ή τρίτη σημασία και είτε εγκαταλείπουν την αρχική τους σημασία είτε διατηρούν και τις δύο, αρχική και νεώτερη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή σημασίας της λέξης και την ύπαρξη πολυσημίας. Χωρίς ενδιάμεσο στάδιο πολυσημίας δεν είναι εφικτή η αλλαγή σημασίας. Για παράδειγμα, λέξεις όπως *αμύθητος*, *αχανής*, *ακατάσχετος*, *άσβεστος*, *ασίγαστος* σε συμφράσεις όπως *αμύθητα πλούτη*, *αχανείς εκτάσεις*, *ακατάσχετος πόθος*, *άσβεστο πάθος*, *ασίγαστο μίσος* φαίνεται να έχουν απαρνηθεί την αρχική τους σημασία και να έχουν χάσει την ετυμολογική τους σχέση με την άρνηση, ενώ άλλες όπως *αχτύπητος* διατηρούν και τις δύο (αχτύπητες τιμές 'υπερβολικά χαμηλές' vs αχτύπητο χταπόδι 'που δεν χτυπήθηκε'). Συγκεκριμένα στο παράδειγμα *αμύθητα πλούτη* το επίθετο *αμύθητα* επιτείνει το μέγεθος του πλούτου, το επίθετο *ακατάσχετος* επιτείνει το βαθμό του πόθου, το *άσβεστος* επιτείνει το βαθμό του πάθους και το *ασίγαστος* επιτείνει το βαθμό μίσους που νιώθει το υποκείμενο. Επειδή όμως κάθε λέξη έχει και μία χρήση, με την προσθήκη νέας σημασίας προστίθεται ουσιαστικά και μία νέα χρήση της λέξης με αποτέλεσμα να δημιουργείται πραγματολογική αμφισημία. Για να εξηγήσει τη σχέση αλλαγής σημασίας, πολυσημίας και πραγματολογικής αμφισημίας, η Sweetser (1990) αναπτύσσει μία γνωστική θεωρία που παίρνει ως βάση της όχι μόνο τον

πραγματικό κόσμο (actual world), αλλά το πώς η κάθε γλωσσική κοινότητα αντιλαμβάνεται και κατανοεί τον κόσμο αυτό. Αποδέχεται επίσης την ύπαρξη πέραν του πραγματικού κόσμου (δηλαδή της εξωγλωσσικής πραγματικότητας) και ενός συνομιλιακού (conversational world) και ενός επιστημικού κόσμου (epistemic world) υπογραμμίζοντας ότι χρησιμοποιούμε συχνά, προκειμένου να εκφράσουμε σχέσεις στο συνομιλιακό και επιστημικό κόσμο το ίδιο λεξιλόγιο και γλωσσικές εκφράσεις που χρησιμοποιούμε προκειμένου να εκφράσουμε αντίστοιχες σχέσεις του πραγματικού κόσμου. Όπως αναφέρει ο Βελούδης σχολιάζοντας τη θεωρία της Swetetser «Από την τριάδα κόσμος-γλώσσα-ομιλητής δεν ξεχωρίζει μόνο το πρώτο σκέλος, ο κόσμος, ως αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Μπορούν και τα άλλα δύο να αναλάβουν αυτόν το ρόλο [...] Αυτές οι μεταβολές κέντρου βάρους δεν συνοδεύονται απαραίτητα και από γλωσσικές-εκφραστικές μεταβολές (:πολυσημία): προκειμένου να αναφερθεί κανείς στον κόσμο της γλώσσας, μπορεί να κάνει αναλογικά-απεικονιστικά (=μεταφορικά) χρήση γλωσσικών εκφράσεων που πρωτοβάθμια προσφέρονται για την αναφορά μας στον εξωτερικό κόσμο» (Βελούδης 2005β: 205).

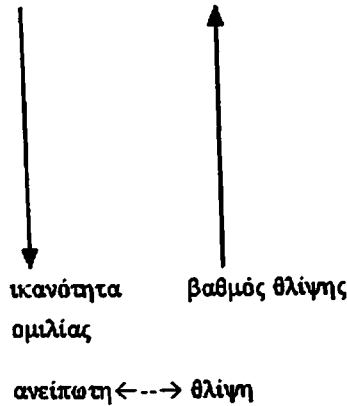
Ας εξετάσουμε μερικά παραδείγματα από το σώμα δεδομένων μας:

2α) *Ακούσαμε με επιφύλαξη την απίστευτη ιστορία του*

2β) *Απίστευτη ταλαιπωρία στην Εθνική οδό Αθηνών-Λαμίας. Χριστουγεννιάτικη ταλαιπωρία υφίστανται όσοι κινούνται αυτή την ώρα επί της εθνικής.*

Οι προτάσεις 2α και 2β αναμφίβολα δεν μοιράζονται αντικειμενικές συνθήκες αληθείας (objective truth conditions), με βάση τον αντικειμενικό κόσμο και μόνο επομένως δεν θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τι είναι αυτό που κάνει τη σημασία «που δεν είναι πιστευτός/που δεν μπορεί να γίνει πιστευτός (2α)» να προσεγγίζει τη σημασία «υπερβολικά μεγάλος/έντονος (2β)». Η δεύτερη ανάγνωση της λέξης στο παράδειγμα 2β μπορεί να εξηγηθεί μόνο αν ο ομιλητής ή η ομιλήτρια περιλαμβάνει στο γνωσιακό του σύστημα μια μεταφορική θεώρηση του επιθέτου *απίστευτος* του τύπου «τόσο υπερβολικός/μεγάλος που ξεπερνά τα όρια αυτού που μπορούμε να πιστέψουμε» συγκρίνοντας τη *στέρηση* της ιδιότητας που δηλώνεται από τη ρίζα του επιθέτου (π.χ. 'δεν πιστεύω') με την ύπαρξη σε *υπερβολικό* βαθμό της ιδιότητας που δηλώνεται από το ουσιαστικό το οποίο προσδιορίζεται από το επίθετο *απίστευτος* (εν προκειμένω η λέξη *ταλαιπωρία*). Επομένως, ο ομιλητής χρησιμοποιεί τη λέξη *απίστευτος* που αρχικά χρησιμοποιείται για την αναφορά στον εξωτερικό κόσμο σε κάτι που δεν μπορεί να γίνει πιστευτό αναλογικά-απεικονιστικά για να αναφερθεί στο συνομιλιακό κόσμο σε κάτι που είναι τόσο υπερβολικό/μεγάλο που ξεπερνά τα όρια αυτού που μπορούμε να πιστέψουμε. Με άλλα λόγια, αυτό που σημαίνουν τα δεδομένα μας είναι δεν είναι αλήθεια αυτό που μας λέει η αντίστοιχη καταφατική έκφραση, επειδή η ιδιότητα του προσδιοριζόμενου κατηγορήματος υπάρχει σε τέτοιο βαθμό που υπερβαίνει τα όρια του κατηγορήματος. Φαίνεται ότι στην περίπτωση συμφράσεων μεταρηματικών επιθέτων με στερητικό πρόθημα και διαβαθμίσιμων ουσιαστικών όπως π.χ. στο *ανείπωτη θλίψη* να ισχύει ότι όσο αυξάνει ο βαθμός ύπαρξης της ιδιότητας που δηλώνει το ουσιαστικό, αγγίζοντας ή ξεπερνώντας το ανώτατο όριο στην κλίμακα μέτρησης της ιδιότητας αυτής (λ.χ. της θλίψης στο συγκεκριμένο παράδειγμα), τόσο ο βαθμός ύπαρξης της ιδιότητας που δηλώνει το επίθετο μειώνεται

ή εξαφανίζεται ξεπερνώντας το κατώτατο όριο στην κλίμακα μέτρησης της ιδιότητας αυτής (βλ. την απεικόνιση στο σχήμα 2).

Σχήμα 2: Απεικόνιση της σχέσης επιθέτου και ουσιαστικού με τη βοήθεια δύο κλιμάκων στο παράδειγμα ανείπωτη θλίψη

Κατά συνέπεια, το πέρασμα από τη στέρηση (την άρνηση της ιδιότητας) στην επίταση επιτελείται στο συνομιλιακό κόσμο μέσω μιας μεταφορικής ερμηνείας των κυριολεκτικών (στερητικών εκφράσεων). Η διαπίστωση αυτή συμφωνεί και με προηγούμενες έρευνες που υποστηρίζουν ότι οι επιτατικές σημασίες των λέξεων πηγάζουν διαχρονικά από περιγραφικές, κυριολεκτικές χρήσεις των επιθέτων (Ghesquière & Davidse 2011). Θα είχε επιπλέον νόημα να σημειωθεί ότι μοιάζει η αλλαγή από την αρχική σημασία των επιθέτων της μελέτης στην επιτατική σημασία να συντελείται στο πλαίσιο συγκεκριμένων συμφράσεων (collocations) τις οποίες σχηματίζουν τα μελετώμενα επίθετα καταρχάς με την αρχική τους σημασία. Στη συνέχεια αποκτούν στο πλαίσιο των συμφράσεων και την επιτατική σημασία και εφόσον συμβεί αυτό τα επίθετα με την επιτατική πια χρήση δημιουργούν και νέες συμφράσεις. Η παρατήρηση αυτή ερμηνεύει ενδεχομένως την αμφισημία εκφράσεων όπως *απερίγραπτη ταλαιπωρία* (1. Ταλαιπωρία που δεν μπορούμε να περιγράψουμε 2. Μεγάλη ταλαιπωρία) που διαπιστώσαμε παραπάνω.

Επίλογος

Στη δημοσίευση αυτή επιχείρησα να ερμηνεύσω τη σχέση που φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στη στέρηση (το μηδέν, την άρνηση της ιδιότητας) και την επίταση (το υπερ-είναι) υπό το πρίσμα της γνωσιακής θεωρίας της Sweetser για τη σημασιολογική αλλαγή και της θεωρίας των ανοικτών και κλειστών κλιμάκων των Kennedy και Mc Nally. Πρότεινα ότι το πέρασμα από τη στέρηση (την άρνηση της ιδιότητας) στην επίταση (το υπέρ) επιτελείται στο συνομιλιακό κόσμο μέσω μιας μεταφορικής ερμηνείας των κυριολεκτικών (στερητικών εκφράσεων) στο πλαίσιο συγκεκριμένων συμφράσεων μέσα από μία διαδικασία κατά την οποία όσο αυξάνει ο βαθμός ύπαρξης της ιδιότητας που δηλώνει το προσδιοριζόμενο ουσιαστικό,

αγγίζοντας ή ξεπερνώντας το ανώτατο όριο στην κλίμακα μέτρησης της ιδιότητας αυτής, τόσο ο βαθμός ύπαρξης της ιδιότητας που δηλώνει το επίθετο μειώνεται ή εξαφανίζεται ξεπερνώντας το κατώτατο όριο στην κλίμακα μέτρησης της ιδιότητας του επιθέτου.

Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε επόμενη σχετική μελέτη να διερευνηθούν δεδομένα από την ιστορία της γλώσσας, ώστε να διαπιστωθεί σε ποια ιστορική φάση της ελληνικής επιτελέστηκε το πέραςμα από τη στερητική στην επιτακτική σημασία. Ενδεχομένως μια τέτοια εξέταση να αναδείξει με σαφέστερο τρόπο το μονοπάτι που ακολούθησε αυτή η σημασιολογική αλλαγή.

References

- Ghesquière, L. & Davidse K. 2011. « The development of intensification scales in noun intensifying uses of adjectives: sources, paths and mechanisms of change ». *English Language and Linguistics* 15.2, 251–277.
- Kennedy, C. & McNally L. 2005. “Scale structure, degree modification, and the semantics of gradable predicates”. *Language* 81, 345–381.
- Kleiber, G. 2007. “Sur la sémantique de l’intensité”, in Cuartero Otal, J. und Emsel, M. (Eds), *Vernetzungen. Bedeutung in Wort, Satz und Text. Festschrift für Gerd Wotjak zum 65. Geburtstag*, Band 1, Berlin, Peter Lang, 249–262.
- Kovecses, Z. 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford, Oxford University Press.
- Norrick, N. Hyperbole, extreme formulation. *Journal of Pragmatics* 36, 1727–1739.
- Romero, C. 2001. *L’intensité en français contemporain. Analyse sémantique et pragmatique*. Thèse de doctorat. Université Paris 8.
- Szende, T. 1999. « A propos des séquences intensives stéréotypés : Plaidoyer pour une description lexicographique ». *Cahiers de lexicologie* 74, 61–77.
- Sweetser, E. 1990. *From etymology to pragmatics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. 1994. « Το τεμάχιο –τος στα ρηματικά επίθετα της Νεοελληνικής », *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 15, 473–484.
- Βελούδης, Γ. 2005α. *Η σημασία πριν, κατά και μετά τη γλώσσα*, Αθήνα, Κριτική.
- Βελούδης, Γ. 2005b, *Η άρνηση*, Αθήνα, Πατάκης.
- Ζ. Γαβριηλίδου, 2007. « Από τη στέρηση στην επίταση », *Πρακτικά 8^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*, 674–683, διαθέσιμα στο http://www.linguist-uoι.gr/cd_web/docs/greek/06_gavriilidou_z_icgl8_OK.pdf
- Γεωργακοπούλου, Α. & Γούτσος, Δ. 1999. *Κείμενο και Επικοινωνία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μαρκαντωνάτου, Σ., Καλιακώστας, Α., Μουμπουρέκα, Β., Κορδώνη, Ε. & Σταυρακάκη, Β. 1996. « Μια (λεξική) σημασιολογική περιγραφή των ρηματικών επιθέτων σε –τός », *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 17, 187–201.
- Νάκας, Θ. 1983. « Για τη μετοχή και το ρηματικό επίθετο σε –τος όπως εμφανίζονται στην Κοινή Νέα Ελληνική και στις διαλέκτους », *Πρακτικά του 2^{ου} Συμποσίου γλωσσολογίας του βορειοελλαδικού χώρου* (Ηπειρος-Μακεδονία-Θράκη) 13–15 Απριλίου 1978. Θεσσαλονίκη. IMXA 159, 241–262.

Σετάτος, Μ. 1985. «Παρατηρήσεις στα ρηματικά επίθετα σε -μένος και -τος της Κοινής Νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 5, 73-87.